

SANTIGA. Lateral de migdia. Foto: Lluís Fernández López

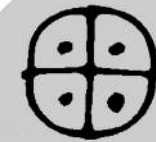
La domus de Santiga era durant el s. XIV un castell termenat. El 1147 va passar a ser de domini del monestir de Sant Cugat del Vallès per donació. Data de consagració 1193. Es documenten importants reformes al segle XV.

Durant les excavacions es van trobar diversos fragments d'una ara de marbre dels segles IV-V, amb inscripcions que van del segle VIII a l'XI-XII.

L'església és un edifici de dues naus adossades, de diferent època. La més antiga, que substitueix una església preromànica dels segles IX-X, de la qual només queden els fonaments, és la de tramuntana que, juntament amb la base del campanar, és de mitjà segle XI. A finals del segle XII va ser allargada pel costat de ponent i ampliada amb una nova nau, més curta, al lateral de migdia. A mig segle XIII es va allargar aquesta última igualant la de tramuntana. L'absis de la nau del segle XI era semicircular, com es pot veure a la fonamentació descoberta, tot i que, segons sembla, al segle XVI, va ser reconstruït de nou amb planta trapezoidal. Entre els segles XIII i XVI es va construir el cor fet amb una volta nervada molt plana, els nervis de la qual es recolzen sobre quatre capitells que representen els quatre evangelistes en la forma zoomorfa. L'absis va ser refet al segle XVIII i en aquest segle fou sobrealçat el campanar. De fa temps es coneixia la possible existència d'una vil·la romana, de la qual havien sortit, en diferents moments, diverses estructures entre les edificacions de l'entorn. Com a més significatives podríem considerar dos dipòsits i diverses conduccions; tanmateix, en l'excavació efectuada recentment a l'església han continuat sortint estructures romanes, tot i que no són suficients per poder definir les característiques o l'abast de la vil·la.

Entre els anys 1947 i 1981, es va descobrir, trossejada, una ara d'altar, datada entre els segles IV-V, que té gravats en incís, noms que van del segle VIII al XII.

Text i fotos, Josep M. Masagué Torné, arqte.

AARS

AMICS DE L'ART ROMÀNIC DE SABADELL

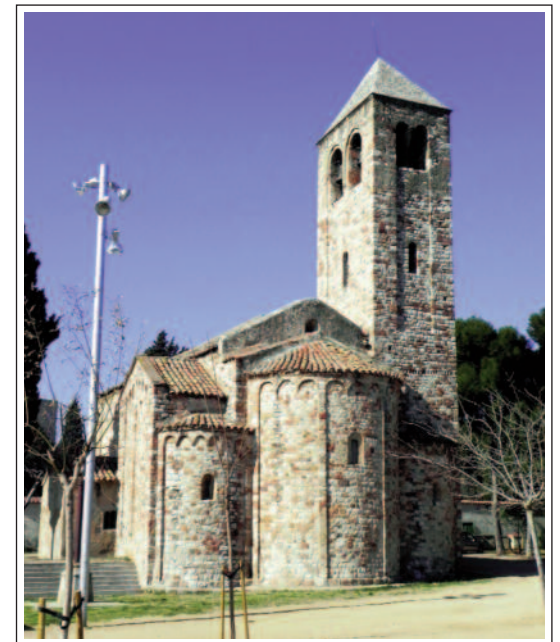
Núm. 223

21 de gener de 2024

EL VALLÈS OCCIDENTAL

SANTA MARIA DE BARBERÀ

Tenim informació del lloc de *Barberanus* en el precepte que el rei Lotari va dictar per confirmar les propietats del monestir de Sant Cugat del Vallès. El 1006 ja s'esmenta un edifici religiós i els anys 1067 i 1074 es fan donacions per l'obra de l'església. La consagració va ser entre els anys 1116 i el 1137. Les pintures van ser descobertes l'any 1919, per Mn. Manel Trens, conservador del Museu Diocesà de Barcelona, que fins llavors havien estat amagades darrere el retaule barroc. De tota manera, la restauració no es va fer fins a l'any 1949.

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Vista des de llevant.

Detall de les arcuacions de l'absis central.

Detall de les arcuacions de l'absis lateral nord.

L'església és un edifici de planta en forma de tau, formada per una nau i els dos braços de la creu de plantes rectangulars i tres absis semicirculars a llevant. Un encapçalament la nau i els altres dos s'obren en els laterals de llevant dels braços. Sobre el braç de tramuntana, s'hi aixeca un campanar de torre. La coberta de la nau és una volta de canó apuntada i la dels dos braços de la creu de mig punt. Els absis, els braços de la creu i la torre del campanar presenten a la part exterior una ornamentació de tipus llombard, a base d'un fris d'arcuacions cegues combinat amb faixes verticals que omplen i compartimenten cada un dels paraments. Al campanar hi ha, a més, un fris de dent de serra. La nau, que no té el fris d'arcuacions, sí que té el sòcol i les faixes o lesenes als dos extrems, fet que ens fa pensar quan van construir la coberta, o reconstruir-la que van acabar els murs sense repetir els frisos d'arcuacions.

L'ornamentació ens situa la construcció a la segona meitat del segle XI, tot i que l'absis central devia sofrir un esboldregament i va ser reconstruït més tard, potser en el mateix moment en què es refeu la volta de la nau, possiblement, ja entrat en el segle XIII. Es veu molt clarament una tècnica diferent en l'execució del fris d'aquest absis comparada amb la dels frisos dels dos laterals. Aquesta diferència de cronologia ens podria relacionar amb la diferència cronològica de les pintures interiors, si acceptem, però, una pervivència de l'estil llombard fora ja del seu moment, una arquitectura romànica d'inèrcia, que es donava en zones rurals, tot i que penso, més aviat, en un voler imitar l'ornamentació dels altres absis, per mantenir el mateix aspecte i uniformitat de la capçalera, tot i que obvien recursos tècnics dels altres, segurament per desconeixement i també perquè els altres absis eren recoberts per un arrebossat. Un detall remarcable és el tracta-

Esteve i segons uns altres un sant papa, pel fet de portar pal·li, de la qual figura es guarda al Museu Diocesà la primera capa que es va extreure. Tanmateix, Josep Gudiol i Ricart, que fou qui va dirigir l'extracció de les pintures, en va arrencar la sinòpia que, degudament restaurada, la va posar a disposició dels circuits comercials. Amb tot, és important remarcar el fet que l'extracció de les dues capes va ser molt poc curiosa i que en la restauració van realitzar molta reposició de pintura. En aquest pilar també s'hi ha reproduït una copa floral i a la part superior de l'arc s'hi van restaurar restes de pintures que formen una sanefa floral.

Les pintures originals de Sant Salvador són atribuïdes al mestre o cercle de Cardona, com les de l'atri de Cardona, les dels absis laterals de Barberà del Vallès i les de Sant Martí Sescorts (Osona). Són unes pintures amb una gran influència dels corrents pictòrics francesos que les allunyen dels grans centres pictòrics catalans com Taüll o Pedret. Tanmateix, Sureda remarca la dificultat de filiar-les en algun dels corrents de la pintura romànica catalana, donant-les-hi una qualificació de marginal.

Es caracteritzen per esbossar les figures amb unes línies primes, de color negre, que defineixen els contorns de les figures i dibuixa els detalls de les cares o els plecs de la vestimenta. Les figures són allargades i de formes arrodonides, no es presenten mai de cara. Bàsicament s'utilitza per dramatitzar l'expressivitat dels personatges però també per suavitzar la rigidesa amb formes arrodonides i suaus.

La capçalera i el primer tram de nau es poden datar del segle XI i la resta de la nau del segle XII. Les pintures són de la segona meitat del segle XII.

L'església guarda una creu processional gòtico-renaixentista de plata daurada del segle XVI i un calze barroc també de plata.

SANTIGA (SANTA MARIA L'ANTIGA) (SANTA PERPÈTUA DE MOGODA)

Santiga, avui sufragània de Santa Perpètua, manté l'esperit d'església rural amb poblament dispers, com l'havien tingut totes les anteriors en un altre temps. Ara és en curs d'excavació arqueològica en la qual s'han posat al descobert estructures que poden correspondre a una església del segle IX-X, i altres restes d'època romana.

El primer esment de l'església és del 983, de tota manera no hi ha més documentació ja fins al segle XII, 1121, *ecliesie S. Marie, que dicitur Antiqua*.

de ser roig. També hi ha qui interpreta que el mànec de l'espasa no és tal, sinó que són unes balances, això ens portaria que fos el tercer segell, la fam, que si bé és més lògic per l'ordre de la narració tampoc el cavall es correspon amb el de la descripció, ja que en aquest cas hauria de ser negre; i el de la dreta, representa el quart segell, la mort, que cavalca un cavall cendrós i porta una llança amb la qual traspasa la cara d'un altre personatge que és trepitjat, juntament amb d'altres, pel cavall. En el registre del costat de tramuntana hi havia hagut els altres dos genets, dels quals només podem veure el cap d'un i la gropa del seu cavall, així com el ventre, la part baixa del vestit i una pota de l'altre cavall. Al mig tenim dos personatges nimbats, un amb ales, que no ha estat possible identificar a quin passatge podrien correspondre. En el mur de tramuntana hi tenim un petit fragment amb la representació de la part baixa d'una túnica curta i les cames d'un personatge, que no permet identificar l'escena; en el mur de migdia ha quedat només una escena sencera, la de Jesús davant Pilat.

La totalitat de les pintures que podem contemplar en l'absis són una còpia de les que es van extreure i són al Museu Diocesà. La còpia la va fer el pintor muralista romanès, Raül Galusca. A la zona del primer tram de la nau hi tenim de tot. Una bona part del que queda de la *Maiestas Domini*, i del registre de tramuntana són originals, descobertes en l'última restauració del temple i que van ser restaurades *in situ*; la part dels vivents i el fragment de la màndorla del costat de migdia corresponen a la segona capa de les

pintures, la sinòpia, que també va ser restaurada *in situ*, la primera capa d'aquesta part havia estat traslladada al Museu. Tota la zona del registre d'aquest costat, de l'anyell diví i genets, és repintat completament. De les del cicle de la passió hi ha l'escena del mur de migdia, Crist davant Pilat, que és reproduïda i el fragment de tramuntana, no identificable, que és original i restaurat *in situ*. En el pilar de l'arc toral, del costat de migdia també s'hi ha reproduït una figura amb ornaments eclesiàstics que porta en una mà el que sembla una o diverses pedres, que segons uns és sant

SANT SALVADOR DE POLINYÀ. Pintures del primer tram de la nau, que són al Museu Diocesà de Barcelona.

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Detall de la Nativitat.

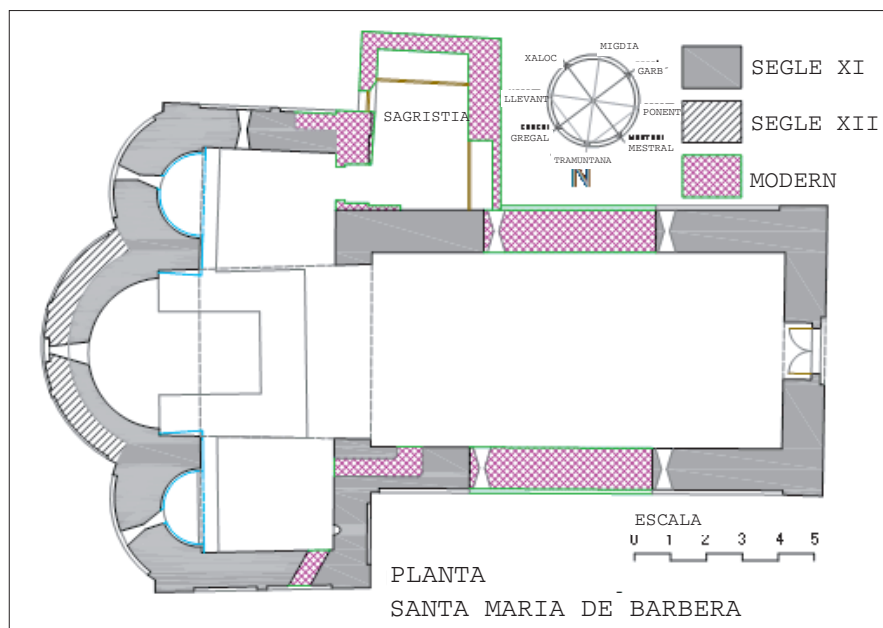

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Detall de l'Epifania.

ment dels espais semicirculars interiors dels arquets que en els absis laterals són constituïts per una llosa de forma semicircular, en canvi, en el central aquesta superfície és emplenada amb còdols seguint el mateix aparell del mur. Només hi ha dos arquets, el primer i el tercer començant per l'esquerra, que sembla que van aprofitar dues lloses semicirculars per emplenar aquests espais, tot i que les van disfressar amb el rejuntat que imita petits carreus, com la resta d'arquets. El campanar presenta també un canvi molt evident en la realització de les arcuacions entre les façanes del nord i la de ponent que evidencien una execució per diferents professionals.

De tota manera en la remunta de les façanes laterals de la nau no van refer les arcuacions, però sí que van mantenir i continuar les lesenes cantoneres. Podem considerar que aquesta remunta no va coincidir en el temps o que, en fer-la, van considerar que no calia refer les arcuacions, ja que no tenia relació directa amb la capçalera i, a més a més, fer les arcuacions resultava ser una tasca força laboriosa.

Aquest edifici ha estat, de totes maneres, molt reformat, tenia dues capelles obertes a les façanes laterals i construccions adossades que, en el cas del braç de migdia del transsepte se li havia desmuntat mitja façana incloent-hi els frisos d'arcuacions; a dins tenia buidats els murs, per la pica

SANT SALVADOR DE POLINYÀ. Detall de les pintures de l'absis

veure part d'un personatge que va descalç. En el registre inferior, situat ja en el mur cilíndric, a nivell de les finestres podem contemplar diferents escenes que se situen intercalades amb les finestres. Començant per l'esquerra, tenim l'anunciació de Maria, una finestra, la visita a la seva cosina Elisabet, una altra finestra, el naixement que comparteix l'escena amb la del bany de Jesús, la tercera finestra i, finalment, l'anunciació dels pastors. Per sota d'aquest registre ha desaparegut tota la pintura, tot i que sembla que s'hi representava el cortinatge que se solia posar com a sòcol. Les pintures de l'absis són una còpia de les que hi ha al Museu Diocesà.

El primer tram de la nau presenta, a la volta, visions de l'Apocalipsi i, als murs, el cicle de la passió de Crist. L'Apocalipsi és representat en tres registres, paral·lels a l'eix de la nau, dels quals el central té el doble d'amplada que els dos laterals i és ocupat per una *Maiestas Domini*, disposada de peus a l'absis i dins una màndorla. Aquesta és rodejada pels quatre vivents, en forma zoomòrfica, que la tradició els identifica amb els quatre evangelistes, lleó per Marc, vedell/brau per Lluç, home alat per Mateu i àguila per Joan. També hi ha representades les set esglésies d'Àsia, tres al costat de migjorn i quatre en el de tramuntana.

En els dos registres laterals, s'hi representa l'obertura dels quatre primers segells, dels set del llibre apocalíptic, per l'anyell diví. En el del costat de migjorn, s'hi representen, al centre, set canelobres i l'anyell diví, al mig, ferit i amb set ulls i que porta el llibre del testament dels set segells entre les potes i, a cada costat, un genet. Els genets són representats com els descriuen les visions; el de l'esquerre, representa el segon segell, la guerra, porta una espasa a la mà dreta, però segons la descripció el cavall hauria

SANT SALVADOR DE POLINYÀ. Absis..

un fragment per a la seva col·lecció. El fragment que es va quedar és el de Jesús davant de Pilat, el qual va passar, quan va morir, l'any 1973, al Museu Diocesà, després d'una estada al Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Sant Salvador de Polinyà és un edifici d'una sola nau amb absis semicircular i campanar de torre adossat. La nau és de planta rectangular, coberta amb una volta de canó seguit i l'absis té planta semicircular, és cobert amb una volta de quart d'esfera. L'absis presenta exteriorment una ornamentació d'estil llombard a base d'un fris d'ar-

cuacions cegues que es distribueix en cinc grups de dues, separades per lesenes o faixes verticals que parteixen d'un sòcol alt. La nau presenta dos moments cronològics que es corresponen en dos moments constructius, el primer i més antic, es correspon amb el primer tram de nau que va des de l'absis fins a l'arc toral i el segon, més tardà, que va des de l'arc toral fins al final de la nau.

L'interior d'aquest edifici esdevé força interessant pel fet de mostrar-nos en un sol espai tres maneres de tractar el patrimoni pictòric, en particular la pintura mural. Per una part tenim restes de la pintura original restaurada *in situ*. Per una altra, una segona capa o sinòpia d'una part de les pintures que es van emportar al Museu Diocesà de Barcelona. I, en tercer lloc, la reproducció d'aquestes últimes en els llocs on no hi va quedar res. Les pintures ocupaven l'absis i el primer tram de la nau, des de l'absis fins a l'arc toral, a la resta de la nau no se n'hi van trobar.

Les pintures de Polinyà descriuen passatges del cicle de la Nativitat, la

SANT SALVADOR DE POLINYÀ. Interior.

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Detall del reposapeus del rei Herodes.

baptismal al costat de l'entrada, la trona, tocant el braç de tramuntana de la creu, el cor i diferents passos que comunicaven el temple amb dependències externes. Si totes aquestes transformacions eren senyals de la forta vitalitat de l'església, la restauració feta entre els anys 1945 i 1949, per l'arquitecte del *Servicio de Defensa del Patrimonio Nacional*, Alexandre Ferrant Vázquez (1897-1976), va ser com sostreure-li una bona part de la història viscuda que, amb més o menys encert, han deixat un edifici totalment romànic però que la gent del seu temps no reconeixien.

En les últimes intervencions fetes a l'edifici, els anys 2012 i 2014 amb el motiu de reforçar la fonamentació del campanar s'hi van descobrir restes d'estructures romanes que podien definir un àmbit de caire industrial del voltant dels segles I i II dC. També es va trobar

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Absis de migdia. Vida i sacrifici de sant Pere i sant Pau.

una necròpolis que la daten entre els segles VIII i IX i una fonamentació sota de l'edifici actual que estaria entre els segles XI i XII, d'un probable edifici preromànic.

Un element molt important a considerar en aquest edifici és la pintura mural al fresc, que cobreix la totalitat dels absis i una petita part dels braços de la creu. El discurs versa sobre el cicle nadalenc, en el central; la vida i martiri de sant Pere i sant Pau, al de l'epístola i l'exaltació de la veracreu, en el de l'evangeli.

Les pintures de Barberà no tenen totes la mateixa cronologia, sinó que van ser fetes en dos moments diferents. Les més antigues són les dels dos absis laterals i les del transsepte que s'han datat de la meitat del segle XII, les de l'absis central, posteriors, es daten entre el final del darrer quart del segle XII a principi del XIII.

La pintura d'aquests absis és atribuïda, com la de Polinyà, al cercle de Cardona. Els colors que predominen són el vermell i el blau, aplicats de forma plana, tot i que també hi ha colors terrosos i el blanc.

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Absis de migdia. Vida i sacrifici de sant Pere i sant Pau.

La distribució dels espais no s'estructura en registres ordenats, sinó que cavalquen els uns amb els altres, utilitzant les mateixes figures per separar les diferents escenes, només el registre superior, que ocupa tota la semi-esfera absidal, se separa de les de la zona del cilindre amb una motllura lineal.

En l'absis de l'epístola, el de migdia, l'espai del quart d'esfera és centralitzat per la figura de Crist que acull dues altres figures situades als costats que s'identifiquen amb sant Pere i sant Pau.

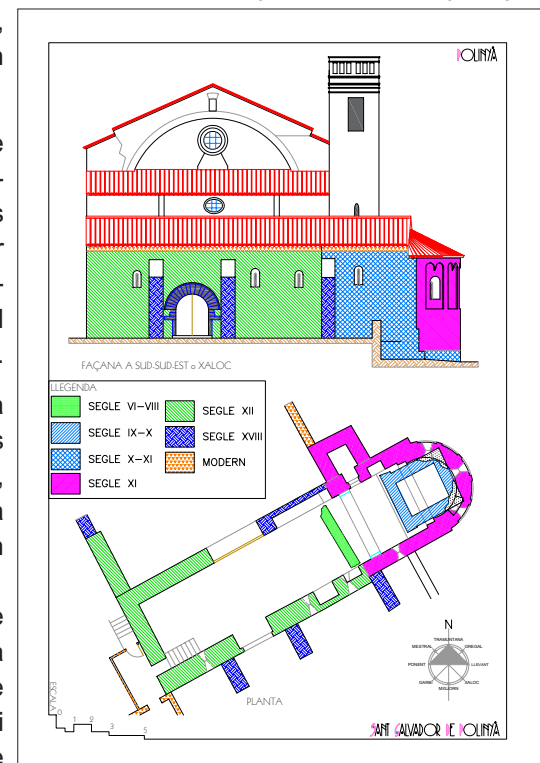
A sota, en l'espai que hi ha des de la finestra fins a l'extrem esquerre de l'absis, se'ns hi re-

l'any 1792, essent perpendicular entre si. De tota manera amb la restauració que es va realitzar entre els anys 1999-2000, se li va retornar el seu propi valor en tota l'esplendor.

L'arqueologia ens va descobrir unes restes datades de l'antiguitat tardana (s. VI-VII), les quals indicaven una ocupació com habitatge del lloc, que es manté al llarg del temps i que, l'any 969, s'hi documenta la *Vila Pauliniano*. També s'hi van identificar unes estructures que es van atribuir a una església preromànica, del s. X, amb absis rectangular, del qual tenim els fonaments, encara visibles avui a l'interior de l'edifici. La construcció d'aquest edifici va implicar l'enderroc de les construccions anteriors. La lectura arquitectònica ens suggereix que, probablement, entre final segle X principi de l'XI, aquest edifici fou substituït per un altre que mantingué la mateixa llargada i amplada, però l'absis passà a ser semicircular. En queden prou restes a la part baixa de l'edifici que sobresurt del marge. Tanmateix, però, no és fins a l'any 1028 que es documenta una església i una sagrera. A mitjan segle XI, es construeix l'absis llongbord i el campanar de torre, que aprofiten part de la nau existent, la qual va ser ampliada, en llargada, durant el segle XII.

Només es té una acta de consagració d'aquesta església, de l'any 1122, que ens permet conèixer que va ser oficiada pel bisbe de Barcelona, Oleguer, que més tard seria el conegut Sant Oleguer.

En aquesta última data s'atribueixen les pintures murals que es van descobrir, pels volts de l'any 1919, a l'església i que, una part van ser traslladades l'any 1941 (Alturo) al Museu Diocesà de Barcelona. Trasllet que va finançar el col·leccionista de Barcelona, Joan Prats i Tomàs, a canvi de quedar-se

STRAPPO

Sistema utilitzat per extreure les pintures murals al fresc del lloc on eren situades. Consistia en extreure la pel·lícula pictòrica sense morter. Per fer-ho es col·locaven unes teles d'espessor, textura i gruix gradual diferents, que estaven amarades amb una cola adherent que era soluble a l'aigua. Després de seques es tallava un fragment de la pintura que tingues les mides previstes, i amb l'ajuda d'una espàtula, s'anava estirant fins que el fragment de pintura es despenia.

Un cop arrencades les teles s'enrotllaven i es col·locaven dins unes caixes de fusta plenes de palla, que es tancaven i mitjançant mules, a bast, es traslladaven a Barcelona.

Si la pintura no era al fresc no es podia utilitzar aquest sistema ja que les pintures no es desprendrien. També tenien molts problemes si les parets eren humides, fet que forçava assecar-les primer.

STACCO

Aquest era un altre procediment, semblant a l'anterior, però que en aquest cas s'extreien conjuntament la capa pictòrica i la capa de morter.

TÈCNICA DEL FRESC

Els pigments utilitzats per tal d'aconseguir pintar en aquest sistema eren, en general, terres o minerals naturals autòctons, com l'aerinita, que ens dona els blaus. També s'hi troba el cinabri que devia provenir del sud de la península i l'atzurita, portat segurament d'Itàlia. (Barral, 1992)

SANT SALVADOR DE POLINYÀ

L'edifici de l'església de Polinyà era, en un inici, el d'una parròquia que centrava un extens poblament dispers i que fins fa poc encara estava separada del nucli de la població que s'havia format més tard. Com que aquesta separació no era prou gran perquè s'hi havia anat fent un barri a l'entorn, no es va desplaçar l'edifici parroquial a dins del nucli, com va passar a altres llocs, com és el cas de Barberà o el de Sabadell.

D'aquest edifici val la pena destacar, per un costat, el seu valor arquitectònic, el qual ens mostra una cronologia molt rica i que, juntament amb els resultats de la intervenció arqueològica, resulta molt dilatada; per l'altre, les restes de les pintures murals que cobreixen part de la volta de la nau més propera a l'absis i tampoc no hem d'oblidar les que es poden admirar en el Museu Diocesà de Barcelona procedents d'aquesta església.

Actualment, l'església romànica és el vestíbul del nou edifici construït

SANTA MARIA DE BARBERÀ. Absis de tramuntana. Invenció de la Santa Creu.

presenta segons M. Trens la predicació de sant Pere el dia de la Pentecosta, hi ha dos grups de persones, el de l'esquerra és format per tres personatges, un porta dues claus (atribut de sant Pere), l'altre grup se situa en un marc arquitectònic, i el constitueix un grup nombrós de persones que se situen al llindar d'un portal. A l'altre costat hi tenim l'escena de la crucifixió de sant Pere, a la zona de sota la finestra s'hi representa la degollació de sant Pau, a la banda esquerra i a la de la dreta hi ha sengles grups de personatges que no tenen una identificació ni una funció identificable.

SANTA MARIA DEBARBERÀ. Detall de les pintures de la volta.

A l'absis de l'evangeli s'hi representa l'exaltació de la veracreu, escena que no és gaire usual en els murals del romànic català. La veracreu, ornada amb pedreria, és sostinguda per Constantí i la seva mare Helena, al peu hi ha la resurrecció d'un personatge que figura la verificació de l'autenticitat de la creu, segons ens narra la llegenda. Al registre de sota hi ha més personatges sense identificar, només un té el nom al costat, Judes, que és qui coneixia el lloc on era la creu i, al registre inferior, hi ha la figuració habitual de cortinatges que és com acaben les parts baixes dels absis, en imitació als cortinatges de tela que se solien posar en els edificis més importants.

L'absis central representa el cicle de la Nativitat, perfectament distribuït en dos registres. Començant per l'esquerra tenim al primer registre, la Visitació de Maria a la seva cosina Elisabet, el naixement, el bany del nen Jesús, i l'anunciació dels pastors. En el registre de sota s'hi representa l'Epifania amb una escena doble, centrada pels tres reis que, mentre un, el tercer, pregunta al rei Herodes on és el Nen, el primer, ja

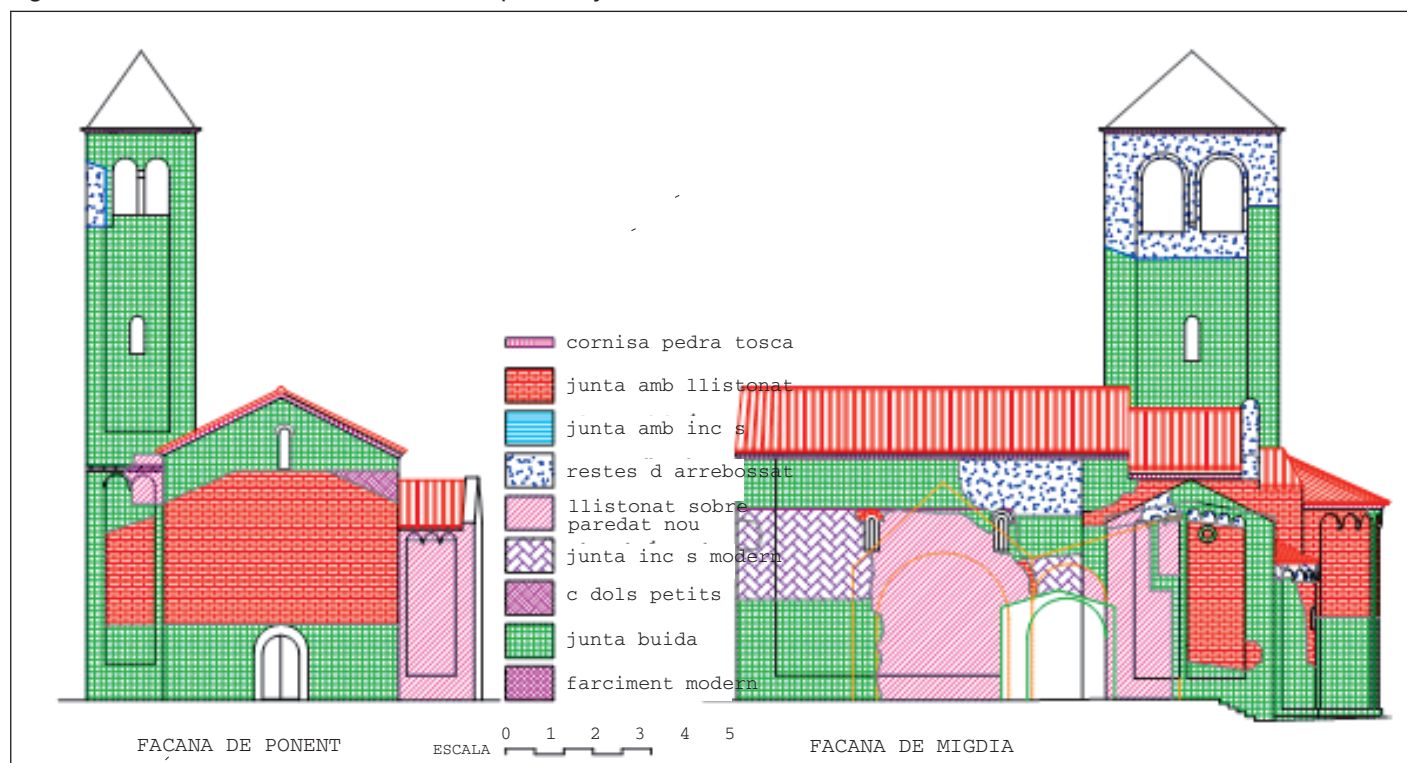
està adorant i donant l'ofrena al nen Jesús, el qual se situa a la falda de Maria, en majestat, l'última escena representa l'entrada de Jesús a Jerusalem. A sota d'aquest registre s'hi representa el cortinatge usual. Algunes d'aquestes escenes es completen en l'arc triomfal, com és el cas de l'anunciació, imprescindible en la narració de la Nativitat, que estaria situada, en el registre superior de l'arc triomfal, a l'esquerra, al costat de l'escena de

la Visitació. I la ciutat de Jerusalem, que faltava a l'escena corresponent, ve representada, a continuació, en l'arc triomfal de la dreta. De tota manera aquesta escena no forma part del cicle de la Nativitat.

A l'arc triomfal també hi ha l'expulsió d'Adam i Eva, sobre la ciutat de Jerusalem i el judici de Salomó sota el de l'Anunciació.

A la conca absidal hi podem observar les restes molt escadusseres d'una màndorla amb un, o una, *Maiestas*, i només un dels quatre evangelistes que l'acompanyaven. L'estat en el qual es trobà no permet determinar si qui presidia era Crist o Maria, tot i que en la restauració es va decidir per representar-hi Crist.

Les pintures de l'absis central són força més naturalistes. La línia, tot i ser important, ha perdut el protagonisme i s'aconsegueix donar una certa volumetria a les figures en combinar les línies negres i blanques sobre el color pla.

Les poques pintures que ens han arribat dels braços de la creu se situen a la cara on s'obren els absis i són representacions, sense context, de dos àngels i una imatge de la mare de Déu en majestat amb el nen, aquesta última situada en el tram de mur que hi ha entre l'absis central i el de migdia. Mn. Trens va descriure una representació de l'apocalipsi amb un *Maiestas Domini* i els vint-i-quatre ancians, ara completament perduts, a la zona del creuer de la volta, que atribuïa al mateix cercle que les dels absis laterals.